

АЗАТШЫЛ РУХТЫ ОЯТҚАН АҚЫН

Өмірхан Әбдиманұлы,

*филология ғылымдарының кандидаты,
доцент*

Қазақ тарихында аумалы – төкпелі заман көп болғаны белгілі. Соның ел басына ауыр салмақ артқан тұсы Ресейге өз еркімен қосылды деп жүрген бодандық ноктасын мойынға еріксіз салған тұс. Осы бір кезеңдегі отаршылдық қармағына ілінген елдің халін алғаш аңғарып, жұртына ой салмақ ниетте өлеңіне ел өксігін жүк еткен, Мұхтар Әуезовтің дуалы аузымен «зар заман» ақындары аталып кеткен Дулат, Шортанбай, Мұрат сынды қазақ әдебиетіні ірі тұлғалары еді. «Зар заман деген – ХІХ ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман» ақындары деген ат қойдық. Бұл ақындардың дәуірі жоғарыда айтқан тарихи дәуірді тұғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады» [1, 194], – деп бастайды өзінің 1927 жылы шыққан атақты «Әдебиет тарихы» кітабының « Зар заман ақындары» бөлімін М. Әуезов. Мұнда ғұлама ғалым тұстас дәуірлер әдебиетін тұтас бірліктей алып қарастырып, олардың ара-жігін ашпай, Абайға дейінгі әдебиетті бір жүйеге біріктіреді. Мұның өзіндік себептері де жоқ емес. М. Әуезов «жүз жылдығы» бұл отаршылдықтың қыспағына түскен жүз жылдық еді. Ал, бұл кезеңді бүтін күйде бөліп-жармай алудың сол уақыттағы халық қасіретін, оның басына түскен ұлы кесепаттың бар болмысын айқындауға мүмкіндік тудыраты, түгел сипатын бүтін күйінде бағамдауға қол жеткізетіндігі сөзсіз.

Зар заман ағымын жаңа сипатта зерттеп, оның әдебиетіміздегі өзінше құбылыс екендігіне терең зерттеулер арқылы қол жеткізген ғалым Б. Омарұлы бұл ағымның өзіндік ерекшелігін былайша айқындайды: «Зар заман жырлары – отаршылдықтың талауына түскен ұлт тағдырының тұғырыққа тірелгендігінің белгісі» [2, 8]. Яғни М. Әуезовше айтқанда: «... орысқа бағынып, ноқтаға бас иіп, асаудың жуасып, алыптың басылған уақыты...» [1, 142] келіп, ертеңгі күнге деген үміт отының сөне бастаған тұсы. Зар заман ақындарының ащы зарының мәні осында. Отар елдің зар мен мұңын жырлап, кешегі еркін күндердің елесін аңсап, болашаққа күмәнмен қараған ақындар сонуге айналған ел рухының шоғын өткен күндердегі ерліктің өнегесімен үрлеуге ниет етті. Мына тіршіліктің ел болам дейтін жұрттың жолы еместігін, ел алдында таңдау тұрғандығын, екі айрықтың таңдауы ұлттың өз қолында екендігін жеріне жеткізе айтты.

Және ол жырлар, ол сөздер далаға кеткен жоқ, көкейге қонды, ойды оятты, елім деген ердің намысын жаныды, күреске бастады. Біз оны осынау тарихи кезеңде қазақ даласындағы болған сан түрлі көтерілістерден көреміз.

Әбілқайыр бастаған кіші жүз рулары Ресей империясының қоластына кіргеннен кейінгі 50 жылдан соң қазақ халқы патшалық Ресейдің шын ниетін нақты сезіне бастады. Тарихи дерек бойынша «1775 жылы патша өкіметі жергілікті басқаруға өзгерістер енгізіп, Орынбор губерниясы жойылды. Оның орнына шекаралық комиссия құрылды. Орал шекаралық желісі қайта қалпына келтіріліп, нығайтылды. 1773-1775 жылдардағы Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісін ел жадынан шығару үшін Жайық өзені Орал өзені болып аталады. 1782 жылғы бұйрық бойынша Еділ-Жайық арасы Нұралы хан мен туыстарының билігіне берілді. Патша өкіметі сұлтандарды өз жоспарларын жүзеге асыруға пайдаланды. Казак әскерлерінің қазақ ауылдарына басқыншылық шабуылдары үдей түсті. 1782-1783 жылғы қуаншылық елдің патша өкіметінің рұхсат етуіне қарамай, ішкі жаққа өтуіне әкеліп соқты. Осы жағдайлар 1785 жылдың басында бұқараның қарсылық көрсетуіне әкеп соқты» [3, 124-125]. Бұл Ресейге қарсы алғашқы бұлқыныс, Сырым Датұлының көтерілісінің басы еді. Ол кейіннен Жоламан мен Саржанның, Исатай мен Махамбеттің, Кенесарының көтерілістерінен жалғасын тапты. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Жанхожаның, Есеттің, Сейіл мен Беркіннің, Досан мен Исаның көтерілістері осылардың алысқа жеткен жаңғырығы болатын. Бұл көтерілістерге шетелдік ғалымдарда қатты назар аударған. Мәселен қазақ тарихын біршама зерттеген АҚШ-тың Колгейт университетінің профессоры Марта Олкотт: «Қазақ тарихы туралы неғұрлым дәлелді көзқарасты М. Вяткиннің 1941 жылғы зерттеулерінен алуға болады» дей келе, «Әрбір көтеріліс келесісіне дем беріп отырды, оның бәрі қазақтардың арасындағы орыстарға деген күшті наразылық сезімінен туындады, олар орыстарды өз жерінің шаруашылық жағдайының нашарлауының себепшілері деп білді» [4, 102] деген қорытынды жасайды.

Осынау көтерілістердің әсіресе, Кенесары, Исатай, Жанқожа көтерілістерінің аяусыз жаншылып тасталуы, зар-заман ақындары шығармашылығына, өзгеше самал беріп, олардың зар мұндағы үмітсіздікті күшейте түсті. Мұны Халел Досмұхамедұлы «Болжалдық әдебиеттегі бұндай үмітсіз зарлы сарын әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысында – саяси бостандықтан үміт кесілгенде (Исатайдың, Кенесарының т.б. түсті» [5, 22] – деп нақты көрсетеді.

Зар заман әдебиеті қазақтың арғы-бері тарихындағы жүз жылдық дәуірді қамтитын ерекше ағым. Қазақ әдебиетіндегі бұл ағым туралы

кеңестік кезеңде де аз сөз болған жоқ, бірақ ол жабулы күйде қалып, ашық айтылмаған шындық жеріне жете ашылған жоқ. Мұның себебін Х. Сүйіншәлиев: «Оларды (зар заман ақындарын Ө.Ө.) түгел әдебиет тарихынан шығарып тастағысы келмеген аға буын әдебиетшілер әр саққа жүгіртіп, өз ойларынан «зар заман» әдебиеті дәуірін шығарып та жүрді. Ресми баспа орындары бұл атауы да қабылдамады. Себебі олардың ойынша, қазақ халқын Россия патшалығының отарлауы, жер,суын жаулап алып, қуғынға салуы прогресс, Россияның келешегі оны ақтады. Сондықтан отаршылдық дәуірі – «зар заман» – деп атау саяси қате түсінік-міс» [6, 4]. Мұның дәлелін біз мына құжаттан көреміз. Отызыншы-қырқыншы жылдардағы ғылыми зерттеудегі жаңашыл ой-пікірлердің түбіне жеткен 1947 жылғы қаулы болып табылады. Қазақстан компартиясы Орталық комитетінің аталмыш жылдың 21 қаңтарында шыққан «Қазақ ССР ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы талай ғалымдардың маңдайына бес елі сор болып жабысқан еді. Онда: «Өткендегі әдебиет өкілдері жалпы халық қайраткерлері болды деп көрсетіледі, ал олардың творчествосы тап күресіне байланыстырылмай, онан тыс тексеріледі. Сөйтіп, олардың шығармашылығындағы феодалдық, реакциялық, буржуазиялық – ұлтшылдық сарындар қағажу, бүркеуде қалдырылады (Базар, Мұрат, Шортанбай, Шәңгерей, О.Қарашев, С.Торайғыров және басқа ақындар)» [7] – деп тайға таңба басқандай етіп жазылған болатын. Әдебиетіміздегі ақтандақтарды ашып жүрген көрнекті ғалым Т. Кәкішев бұл туралы: «1950 жылы оқуды бітіріп, «Мектеп» баспасының оқу құралдары редакциясының аға редакторы болдым. Міне осы кезде С. Мұқанов, Қ. Бекхожин құрастырған хрестоматия, Е. Ысмаилов, Х. Жұмалиев, Ө. Марғұлан т.б. авторлар жазған оқулықтар «астан-кестен» болды. Шортанбай, Мұрат, Дулат, Ғұмар, Шәңгерейлер «Тіл тартпай кеткендердің басы болды. Көкбай, Нұржан, Нармамбет сынды дарындар «сұраусыз кетті»» [8, 95], деп – ащы шындықты ашып айтады.

Әрине, түгел дәуірді бір ағымның аясында қарау әділетсіздік болар еді. Зар заман жалпы дәуір сипаты, халық бастан кешкен кезеңнің бейнелі атауы ал әдеби ағым ретінде ол қазақ әдебиетіндегі бір арнаны танытады. Ол ғасырлардан ғасырларға жалғасын тапқан қазақ әдебиетіндегі рухани сілкініс азатшыл сарынның бір сипаты ретінде қарастыру керек. Қазақ әдебиет зерттеуінде зар заман ағымы жеке тақырып ретінде алғаш алғаш зерттеген ғалым Қ. Мәдібай: «Зар заманды әдебиеттің тұтастай дәуірі деп емес... оны тікелей орыс отаршылдығы түрлі саяси актілерді іске асыруды мақсат етіп, ақыры тындырып болған дәуір – отаршылдық дәуір аясындағы әдеби ағым, өзіндік өзгешелік бөлекшілігі бар бағыт ретінде қарастыру, тіпті сол ХІХ ғасырдың өзіндегі, ХХ ғасыр басындағы өзгеше бағыт, сарындар мен араластырмау қажет» [9, 16], – деп санайды.

Шындығында солай. Бір дәуірде өмір сүргенмен, Дулат пен Махамбет поэзиясының ерекшелігін айқын білініп тұрмай ма?! Дулатта ел қамын ойлаған зар-мұң басым болса, Махамбетте жігер жаныған отты өлең, иілмеген бас, иіні түспеген рух сезіледі.

Әдетте зар заман ақындарын атағанда, Дулат, Шортанбай аттары ауызда алдымен ілінеді, қатарласа жүреді. Тіпті, Абайда әйгілі «Біреудің кісі өлсе, қаралы ол» деп басталатын өлеңінде де «Шортанбай, Дулатпенен Бұқар жырау» деп, жұп жазбастан бірге жүр. Ендеше зар заман ағымын қалыптастыруда осынау қос ақынның қызметі орасан зор деп білуіміз керек. Олар өмір сүрген кезеңге тарихшы көзімен қарасак: «XIX ғасырдаң алғашқы жартысы – Қазақстан үшін тарихи кезең, яғни саяси, мемлекеттік еркіндіктен біржола айырылып, отарлық ахуалдың, саяси тәуелсіздіктің дәм-тұзын тату кезеңіне қадам басу уақыты» [10]. Ал ол идеологиялық тұрғыдан бір өзін-өзі билеген еркін елдікті тұғыр еткен, соны көкसेген ұлы арманның көрінісі еді. Ұлт азаттығын аңсаған патриоттық сезімнен туған бұл поэтикалық жүйе ұлт теңдігі туралы тарихи сана қалыптастырған өзіндік өмір-танымды дүниеге келтірді. С. Мұқанов жалпы XIX ғасыр әдебиеті туралы мынадай түйінді тұжырым жасайды: «XIX ғасырдың алғашқы жартысында ұлт бостандығын жырлайтын әдебиет жасады. XIX ғасырдың 50-70 жылдығында. «Зар заман» әдебиеті басым болды. XIX ғасырдың 70 жылдарынан бастап просветительдік (мәдениетке үндеуші) әдебиет туды» [11,52]. Ендеше, «ұлт бостандығын жырлайтын әдебиет» басында өзге емес Дулат ақын жүрегінің сезімталдығымен ұғып, оны өлең-жырының өзегіне айналдыра білген Дулат – уақыттың куәгері де, төрешісі де. Ол - көргенінен қорытынды жасап, естігенін ой елегінен өткізе біліп, өлеңге ой түсіріп ғана қоймай, ой салмағына орай оның өрнегінде өзгерте алған ақын. Дулаттағы ой мен өлең тұтастығы, оның қазақ поэзиясын жаңа белеске көтергенінің, нақты айғағы. Зар заман атты бағыт Шортанбай өлеңінің атауын алғанмен, оның «атасы» Дулат.

Кешегі бір заманда,
Қасиетті еді хан-қараң.
Мынау азған заманда
Қарасы-антқор, ханы-арам.
Батыры көксер, басы аман.
Бәйбіше-тантық, бай сараң,
Бозбаласы – бошалақ,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары-жалқау, кер табан,
Құсы күйшішіл, ат-шабан
Жырғалаң, жок, жобалаң.

Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам? (12, 91)

Бұл Дулат ақын салған азған заманның айқын суреті мен азғындардың қапысыз берілген бейнелері. Мұның астарында көп нәрсе жатыр. Замананың салтын өзгертіп, түрін бұзған кім?! Түңілген жұртты шошындырған не?! Міне, өлеңдегі толғаулы ойдың жауап іздер нәрселері осылар. Оның жауабы - бірлікті ұйытқан-білікті тұлға жоқтығы, тәуелсіздікті ту көтерген-білектің аздығы, Әділетті ақ жол еткен – бидің кемдігі. Ал осының бәрін туындатқан бас кінәлі – орыс отаршылдығы. Өрісінен мал кеткен, иелігінен жер кеткен, өзінен ерік кеткен ел, меңдуана жегендей меңіреу күйге түсіп, «кұлаққа ұрған танадай» сенделіскен күй кешті. Патшалық өкіметтің әккі саясаты оларды, әкімшіліктің бетіне караған «Күнбағысқа» айналдырды. Қу заманның құпиясын ашқан Дулат олардың әр-қайсысына сипаттама беріп, дәлме-дәл сипаттайды.

Ұлық қысса ұлықты,
Ұласып мидай былықты:
Атқа мінер ауылда,
Итше ілініп ылықты.
Орыстың көрсе ұлығын,
Қыздан-дағы қылықты.
Ұлық кетсе, қазаққа
Қорқау қасқыр құлықты [12,74]

Дулат – өлең сөздің құпиясын мейлінше терең игерген ақын. Оның сөз ойнату тәсілі айтар оймен өзектес түсіп жатады. Ақын құрғақ сөз, жылтыр құбылмалыққа құмар емес. Ол өз сөзінің тыңдаушыға мейлінше ұғынымды болуын қалайды, соған сай көркем сөздің мәйегін тереді. Сөз сырының мәніне үңілген, ақын-жыраулардың, шеберлік өрнектерін зерттеген ғалым С. Негімов: «Ақын-жыраулар шалқыған шабытын, толқынды ойын, гауһардай құбылған тілін ынталы жүрепкен, ояу көңілмен ұғынатын тыңдаушыларды тілсейтінін мына бір сөздері арқылы байқауға болады» [13,44] дей келе мысал ретінде Дулаттың төмендегі өлең жолдарын келтіреді:

Шешендіктің сәні жоқ,
Сөзіне сүттей ел ұйып.
Қолтығына ел сиып,
Басына бақыт қонбаса [12, 103].

Иә Дулат – көмейіне бұлбұл қонған, сөзіне ел ұйыған ақын. Ол әрбір сөзіне мың батпан жүк артып, ортаға салмағына сай ой тастайды. Ал Дулат өлеңінде ой шыр айнарлар алтын қазық – ел-жұртының ауыр халін айту.

Хан талауда, қамалда,
Қалды кеме қайрақтап

Абылай туы жығылды,
Қабырғаң қазақ сығылды.
Үріккен қойдай біріне,
Бірі келіп тығылды.
Батыстан соқты боран боп,
Шығыстан күткен ызғырық [12, 91].

Ақын қазақ басына төнген қасіреттің бас кінәлісін нақты көрсетеді. Кешегі Абылай заманында шығыспен алысып, бар бәлені сол тұстан күткен ел, батыстың басқа бәле болып жабысарын білген бе еді. Әрине, жоқ! Оған уақыт керек болды. Үміт ақталмады. Патша өкіметінің айралы саясаты ақыры алып тынды. Ел жағдайы мен жер жағдайы үлкен қауіпке душар болды. Отаршылдық саясат – ең алдымен ұлттық рухты жаулауды қолға алды. Діннен айыру, тілден айыру, өзіндік салт-дәстүрді аяқ асты ету, елдің ел болып қалуының екі талай күнін туғызды. «Шығыстағы ызғырықтың», «батыстағы боранға» айналуы осы еді. Ақын мұны кеудедегі зар- мұң емес, ыза мен өшпенділікке толы кекті үнмен толғайды, ашына жырлайды. Бұл М. Әуезов сөзімен айтқанда: «Қазақты патша саясаты билеп алған... отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, діннен айыра бастаған... Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерімен қазақтың атына уайым араласқан, көңілі жабығып, қайғы басқан сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан» [14, 291] уақыттың нақты сипаты. Дулат уақыт тынысын дәл аңғарып, елдің жай-күйін шынайы көрсетті.

Дулат тек айтушы ғана емес, осы күйге елді жеткізген «ерлерді» сынаушы да. Жай ғана сынаушы емес, олардың түрін түстеп, ісін бейнелеп, сыртқы кескін-кейпі мен ішкі жан дүниесін қатар ашып, олардың сұрқия тірлігінің халық жадынан еш өшпестей етіп, бедерлеп, бейнелеп беруші. Оның әрбір елдің тізгінін ұстадым деген биліктегі берекесіздерге берген мінездемесі, әрі өткір сын, әрі өшпестей салынған сурет. Қараңыз азған заманның биі қандай:

Ұлықтың заңын қуаттап,
Жол салып еді суаттап,
Баладай алдап уатпақ,
Би дегенің би емес,
Ел алдағыш мекері [12, 94]
Бек дегенің:
Шен-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып ұлық сиына,
Бек дегенің бек емес,
Хан жалшысы нөкері [12, 94].

Елдің ендігі аткамінерінің сиқы мынау:
Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел пысығы жортады,
Өзі елді қорқытып,
Онан өзі қорқады [12, 110].

Ал ел сенім артқан, ел тұтқасы дейтін, қазақтан шыққан ең үлкен бастық аға Сұлтанның тұрқы мынау:

Қазіргі қазақ ұлығы,
Жаман иттен иесі кем.
Жемтік көрсе, қан көрсе,
Айрылар мүлде есінен.
Сендер атқа мінген соң,
Тандыр болып суалды,
Шалқар көлдей несібем [12, 67 б].

Мұны бәрін Дулат кекесін, сықақ егіп емес, шындықтың қанын шығарып жаны ашына да, әлгілердің қылығынан шошына да жырлайды. Себебі ел сенім арқалар ер тұлға езге айналған заманда ертеңгі күнге деген сенім жоғалып, еркіндікке жетер кезеңде көзден бұлбұл ұшады. Дулаттың кейінге қарайлап, ертеңге алаңдауының да бір сыры осы тұлға жайлы топшылауында, оған көңілі толмауында жатыр. Кешегі хан тұқымының бүгінге жау таң қаққан сұлтан күйге қалай түскендігінің себеп-салдарын өзгеден емес, дәл соның өзінен көреді:

Қарағысыз ел мен жұрт,
Төрелік түскен дағына,
Ие болмай айырылдың
Атаңның алтын тағына
Қара толқын жау толды
Шығыс, Батыс жағына
Тұлпарлардан туған тұқым ең,
Ере алмадың жабыға.
Етегін ашып кім күлмес,
Азғындаған шағына [12, 68-69].

Міне осылардың сұлбасынан шошыған Дулат ертеңнен түңіліп, зар шегеді. Арты келмес, алды түнек заманның тығырықтан шығар жолын таппайды. Күңіреніс сыры санасы барға осыны ұғындырады.

Азған елдің адамы
Апшыған сұмдар қадамы
Жүйрікпін деп шабады,
Момынға жапса жаланы
Құлық-сұмдық табады;
Арқасы елдің жауыр боп,

Жеңіл жүгі ауыр боп,
Төрт аяқтан ақсауы-ай... [12. 64]

Жәй осылай болғанда, үміт оты сөнбегенде қайтпек. Дулат тіптен, түңіліске беріліп, келмеске кеткен үмітке үкім де шығарып қояды.

Енді қазақ ел болмас,
Күні өтіп, айы асқан.
Дәрігері дарын болса да,
Ауруға ем қонбас,
Мүйіз дескен сиырдай
Байласаң бас жіп жетер ме?! [12, 73-74].

Осында екінші бір мәселе қоса айтылған. Ол соңғы жолда жатыр. Бұл ел бірлігі мәселесі. «Мүйіз дескен сиыр», «Жетпейтін бас жіп» осыны меңзейді. Тұлға мен ел бірлігі Дулаттың зар мен мұңы, көңілдегі күдігі.

Бұзауы өлген сиырдай
Сауын иіп Дулат жүр,

Місе қылып тұлыпты [12, 74] –

деп, зар заман ақыны атанған Дулатты алдағы күнге жетелер нендей күш? Ненің қамы? Ол – отаншылдық рух. Дулат ел күйін айтып, елін еңіреткендерді сынағанмен, солардың болмысынан шошанғанмен, отанынан, туған жерінен, өскен елінен безінбейді. Оған қуат беріп, қызуы шоқтай өлең шығарып, толғандыратын да соның жайы.

Атам қонған кең далам!

Мені сендей қызғанар
Бауырыңда өскен қай балаң!

Көл қорыған қызғыштай
Сен десе салам бай-балам...

Өксігінді ойласам-
Ұйқы беріп, қайғы алам...

Қилы-қилы заман-ды,

Заманға сай адамды

Салғастырып қарасам

Су мүйіз болған танадай

Шыр көбелек айналам [12, 81].

Иә, туған жер тағдыры Дулат жырының алтын арқауы. Ғалым Ы. Дүйсенбаевтың тұжырымынша: «... ақынның осы шығармасындағы (Ата қоныс Аркадан Ө.Ә.) негізгі сарын қалған толғауларының көпшілігінде қайталанып, кейде толықтырылып, кейде күшейтіліп отырады» [15, 38]. Осы өлеңдегі ерекше бір өзгеше сипаты зерттеуші А. Шәріп өте жақсы аңғарып жете байыптай білген: «... тағы бір назар аударатын жанрлық жаңалық: туған жер туралы туындының әдеттегіше қоштасу немесе еске алу түрінде емес, қоныспен түгелдей сырласуға құрылған арнау үлгісінде шығарылғандығы» [16, 49].

Ақын осынау туған жермен сырласуындағы өкінішпен қайғышын құрсауында қалып қоймай, үміт отын жаға алған. Ол иесі азғанмен, киесі кетпеген туған жердің келісті көркем суретін жасап, жүрекке түрлі ой салады.

Ақжайлау мен Садықтас,
Атамның қонған қонысы.
Түн асса тұтам түгі өскен
Басылмайтын сонысы.
Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жаның жайлау кең алаң...

Ой, Сандық тас, Сандық тас,
Атамның қонған жайлауы,
Қайнардай суы қайнауы,
Шалғынға жонын көмілтіп,
Құлынды қазық байлауы, [12, 81].

Замана жайын толғаған Дулат қаншама күңіренгенмен, туған жерінің тағдырына күрсіне отырып, күдікпен қарай алмайды. Мұндағы оның қарайлайтыны «Адал бекзат, туысым» дейтін өзі сенім артатын замандасы мен «Жетімдіктің белінен асып өтер» жас өскін. Дулат сеніміне қуат беретінде солар. Әрине, Дулат келешектің кемел шағына жетер жолды дәл нұсқап бере алмайды. Бірақ сол сүрлеудің сұлбасын шырақ жағып іздер жандарды көре біледі. Дулаттың өзінде осы қатарға қосуға болады. Өйткені ол да сол шырақшылардың бірі. Оның біз Дулаттың ақындық пен ақындық міндетті түсінуінен пайымдаймыз. Ақын ащы сынның да, өлеңдегі ойдың да мәнін өзі ашады, міндетін өзі түсіндіреді:

Қайырсыз сараң малдың да,
Еріншек есер жарлық да,
Халыққа емес сиымды –
Парақор баспақ биіңді,
Ел бүлдіргіш бегіңді
Әперіп сөзбен кегіңді –
Улы тілмен уаттым.
Сана құйып ойыңа,
Қуат беріп бойыңа
Аққан жасы сел болған,
Етегі толып көл болған,
Беріш болып шері байланған,
Ұйқы беріп, қайғы алған,
Қайғылыны уаттым [12, 62-63].

Ал мақсаты не?! Бұған жауапты ақын өзі береді. Оның кейінгі шәкірті Абай сынды «Мақсұты алыс». Мақсат – елін алға жетелеу, алғы күннен жоқ іздету.

Сусағанды сулатып,
Шаршағанды қуантып,
Кезегенді тура атып,
Жырыммен елді жетелеп,
Мүніс жерден төтелсп,
Атылайын ақпандай [12, 63-64].

Дулат ақын артық мақтанның, жалпы өнер қонған жанға тән өрікпеген көңілдің адамы емес. Ол – өзінен жоқ іздеген жоқшы жан. Өзіне-өзінің көңілі толмау, кім-кімнен де табыла қалар мінез емес. Ол Дулат сынды, Абай сынды дара туган даналардың ғана қолынан келер Іас мәрттік. Кемшілікті өзгедеп емес, алдымен өзінен көру, «Біреудің басындағы шоқты емес, өз басында отты» байқау, кез келгенге қона кетер «бақ» емес. Дулат ел жағдайы мен халық қасіретіне өзгені кінәлай бермей, өзінде кінәлінің бірі сезінеді. Жеріне жеткізе айта алмай, «замана илеуінде» кеткендей сезінеді кейде ол өзін. Өзінің міндетін дұрыс атқара алмағандай, күдік кеулейді кеудесін. «Сөзім бар да, көзім жоқ» деп өзіне өзі қайтарылып ап ақын:

Күнәм жойқын, тәубәм аз,
Тіршіліктен не таптым.
Дүние-жемтік, мен төбет,
Соны бақпай, не бақтым.
Бырылдасып әркіммен,

Не қапқыздым, не қаптым [12, 105], –

деп өзіне өзінің көңіл толмай, ел кәдесіне жарадым ба деген күдікті ойдың қылаң берер тұстары ақын мақсатының зор, міндетінің ауыр екендігін айқындаса керек. Дулат ақындығындағы шыншылдықтың куәсі осы ма деп қалғандайсың. Ғалым Х. Сүйіншәлиевтің: «Дулат өзі жасаған заманға, отаршыл зорлығына, ол қауымға қызмет еткен әкімдерге, аға сұлтандық билікке түбегейлі қарсы шыққан халықтың тәуелсіздігін көксеген әрі күрескер, әрі реалист ақын» [17, 327] деген тұжырымын осы тұрғыдан қабылдағанымыз жөн.

Дулаттағы күрескерлік үннің айбынды шығар тұсы – ел намысын жану. Ақын оның екі жолын таңдаған. Оның бірі елдің өткенін еске түсіріп, кеше қандай мен бүгін қандайды салғастыра көрсету. Екіншісі – жас ұланның жігерін қайрау, елін сүйген, ел азаттығын арманының зарына айналдырар азаматқа тән қасиеттерді бойына сіңіру. Тағылым мен тәлімге табындыру.

Дулат – ескіден қалған сөзді жаңғыртуда өзгеше бір шабытқа ие дүлдүл ақын. Ондай толғаулардағы ой мен сөз иықтасып, қатар ойнап, жымдасып кетеді.

Ақсақ Темір көреген,
Азуын айға білеген,
Дұшпанын саздай таптаған,
Досын майдай сақтаған,
Алтын дінгек секілді
Патша өткен Тұранда [12, 98].

Дулат сонымен қатар, елдің иек тірер азаматына жұртының мият тұтарлық тұлғасына айналған өз замандасын да тап басып танып, оның ел алдындағы абыройын арттырып, алдын кеңге салдырып отырады. Мұнда да төгілген жыр, ақпа өлеңге жолығамыз. Ондай толғауларда Дулат өлеңі ерекше бедерлі шығып, бейнелі сөздер құйылып түсіп жатады. Ол «Жібек жіп – сөзден» сұлу өрнек тоқып, «кесте жыр» төгеді. «Сүлейменге» өлеңінде осы үрдіс айшықты көрініс тапқан.

Аруақтың артқы сарқышы,
Адал бекзат, туысым,
Айбарыңды байқасам,
Алтын зерлі түгімсің.
Ауыл-аймақ, көршіге
Алтынның айшық туысың...
Қас дұшпаға қарасаң,
Қан шықпас тастай түйінсің,
Ел қамын жеген ер болса,
Сабазым сендей күйінсін.
Сырға берік сырбазым
Ашуын таппас қиынсың.
Бірақ жалған қайтейін,
Мезгілсіз келіп дүниеге,
Аптапқа түскен басың бар,
Жау айбынар досың жоқ,
Жар- жапсарда қасың бар
Жылайсың да шыдайсың [12, 179].

Ақын сомдаған Сүлеймен бейнесінен біз ел қамын жеген ерге деген сенімді көреміз. Және осы өлең Б.Омарұлының «... қазақ ақындарының ішінде жазба әдебиетінің аса көркем үлгісінің негізін қалаған жырау бар. Ол – Дулат Бабатайұлы» [18, 44] деген тұжырымының нақты дәлелі.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Дулаттағы ата-баба жерін, Отанды қорғау тақырыбының ашылар тұсы жас ұрпаққа үміт артар тәлімдік-тағылымдық сарындар. Оның ұғымында келешектегі кеңшілік пен еркіндік бүгінгі қабырғасы қатыған жас баланың тәрбиесі мен тәлімін

тығыз байланысты. Ақын ертеңді бүгінгіден күтеді. Сондықтан да біраз өлеңін жас өскінге арнайды. Намысты қамшылар, рухты аруақтандырар құдіретті жолда соларға арналған өлең еншісінде.

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,
Алдынан топ таратпай,
Елді аузына қаратпай,
Жай отындай оқ таппай,
Анадан тудым дегенмен,
Бастамаса ел, ұлан ба? [12, 98].

Ұрпаққа қойылар міндетті ақын осылай түсіндіреді. Ел ұланының міндеті ел теңдігін ойлау, елін жаудан қорғау. Одан өзгесі күйкі тірліктің – күйбең тіршілігі. Азаматтың азамат болмағы ел қамын ойлаудан өріс алуы тиіс. Дулат ақын ұсынар тағылым мәйегі осы. Әсіресе бұл оның «О, Ақтан жас Ақтан жас» өлеңнен айқын танылады. Бұл өлең Дулаттың үміт отының маздап жанар шамшырағы.

О, Ақтан жас, Ақтан жас!

Сенде жетер ме екенсің?

Жетімдіктің белінен

Асып та өтер ме екенсің? [12, 76] –
деп сұрай арнаумен басталған толғау,

Жетімдіктен өтерсің,

Шаң бермей әлі кетерсің,

Қажыма, Ақтан, қажыма

Жетерсің әлі жетерсің [12, 77], –

деген нық сенім, үлкен үмітпен аяқталады. Бұдан нені байқаймыз деген ойға қалсақ, ақын үмітінің тірегі – кейінгі ұрпақ екендігіне көз жеткіземіз. Ақын өзі теңдес ел азаматтарының айтқан ақыл, шерткен зарының нәтиже береріне сенімі мол. Ақын жас ұланға:

Бадана көз, тоғыз тор,

Сауыт киер ме екенсің?

Білтеліні тұтатып,

Түтінін үзбей оқ атып,

Жау қашырар ма екенсің!

Тұлпар атты жаратып,

Бежін ерді ерлетіп,

Жорыққа жортып терлетіп,

Сырты қырлы, жүзі алмас,

Салған дағы жоғалмас

Сапы асынар ма екенсің [12, 77] ? –

деп, қайырыла отырып, оның ертеңгі ержеткен тұсындағы елім деген ер болған кезінің бейнелі суретін жасап отырғандай әсер қалдырады. Бүгінгі жетімдіктің бұғауында жүрген жас пен отаршылдық құсауындағы халық

символдық тұрғыдан жымдасып, ертеңгі нұрлы күндердің елесі кірігіп кеткендей. Ақынның Ақтан жасты қайрауы да осыны меңзегендей. Ақтан бүгінгі:

О, Барақ, Барақ жас,
Жегенге тең, ішсең мас.

Жақсы болса ұлығы

Өз елін жаудай таламас [12, 67] –

дейтін, бейнесі пернелей берген Барақ емес, оған деген ақын ықыласы айрықша, Ақтан бостандықтың бүгінгі үміт шырағы, болашықтағы алауға айналар алып жалыны. Дулат символизмнің мәні осында.

Ақтан:

Төсекте жатып керіліп,

Түзге отырса ерініп,

Аяғын буған қойға ұсап,

Мойнын ұсынып беріліп,

Қол созбайды азатқа [12, 112], –

деп сипатталатын «Төртінші біреу» емес, ол – ақынның сенім күші. Дулаттың жас буыннан тілер басты тілегі «азатқа қол созған ұлан» бола білуі. Азатқа қол созу еркіндік жолындағы күресті меңзеп тұр емес пе?! Бейнелі образдың ар жағында үлкен күрестің белгісі қол бұлғап тұр.

Дулат ақындығының өзгеден оқ бойы озық тұруының басты көрінісі – оның өзіне дейінгі және өзі тұтас ақындардың ішінде отаршылдықты бірінші болып барлық болмыс сипатымен ашып көрсетуінде. Сонымен бірге оған деген қарсылық үнін алғашқы болып айта алуында. Ол бүгін қазақтың қамын түгел ойлай ой айтқан ақын. Сондықтан да кеңестік идеологияның белең алып тұрған кезеңнің өзінде Дулаттың жоқшысына айнала білген тілші-ғалым Қ. Өмірәлиевтің «Дулаттар – отаршылдық езгіге түскен халықтың ұлттық ар-ұжданы» [19, 26 б.] дегеніне келіспеуге болмайды. Жоғарыдағы Біз талдаған Дулат өлеңдері оның шығармашылығы туралы айтқан Қ. Мәдібайдың мына тұжырымын жоққа шығармайды: «... орыс отаршылдығы бар ойранын салып жатқан уақытты көзбен көрген Дулат – сол дәуір туғызған зар заман әдебиетінің аса көрнекті өкілі» [9, 115 б.].

Дулат шығармашылығына отаршылдық дәуірдегі қазақ жұртының тағдыр-талайының шындығын алғаш ашқан ақын ретінде қарауымыз керек. Ал шындық қашанда бағалауға, бағалау алға ұмтылуға жетелері хақ. Қорыта айтқанда, Дулат – ұлттық сананы оятуға ұмтылған, елдікті жырлап, бірлікті толғаған, ерлікті айтып, отаршылдықты сынаған, өз ұғынғанын ұлт санасына ұйытуға ұмтылған ұлттық рухтың ұлы жыршысы. Ол бостандық келер күнді шығар күндей аңсаған, азаттықтың бозала таңының боз даласына нұр құяр сәтіне сеніммен қараған, тәуелсіздік сарынның тұңғыш ақыны.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Алматы: Білім, 2000. – 368 б.
3. Кадиркулова Г. К. История казахстана. – Алматы: Қазақпарат, 2003. 320 с.
4. Марта Олкотт. Қазақтар. Стенфорд, 1987 / Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 240 б.
5. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
6. Сүйіншәлиев Х. ХІХ ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1992. – 360 б.
7. Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің 1947 жылғы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым адемиясының тіл және әдебиет институтының жұмыстарындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы // Социалистік Қазақстан. – 1947. – 1 ақпан.
8. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. Алматы. Қазақстан, 1992. – 264 б.
9. Мәдібай Қ. Зар заман. Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 160 б.
10. Қойгелдиев М. «Оян қазақ» және тарих шындығы // Ана тілі. – 1990. – 9 тамыз.
11. Мұқанов С. Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы, 1942. – 1-бөлім. – 248 б.
12. Бабатайұлы Д. Замана сазы: өлеңдер мен дастандар / Құрастр., баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 б.
13. Ненгимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 200 б.
14. Әуезов О. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Әлем. Алманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 496 б.
15. Дүйсебаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы: Жазушы, 1991. – 192 б.
16. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
17. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – 928 б.
18. Омарұлы Б. Бұғауға бағынбаған жырлар. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 112 б.
19. Өмірәлиев Қ. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1970. – 320 б.

Резюме

В статье исследовано творчество одного из основоположников литературного направления в казахской литературе «зар заман» Дулата Бабатайұлы. Творчество акына рассматривается во взаимосвязи с национально-освободительной идеей и ее художественного воплощения в казахской литературе XIX века.

Özet

Bu makale Kazak edebiyatındaki “Zar Zaman” akımının temelini oluşturan o devrin şairi Dulat Babatayulı'nın eserlerinin incelenmesine dairdir. XIX yy.daki Kazak Edebiyatına millî kurtarıcı düşüncesini ve onu o dönemde yansıtabilen ozan olarak algılamaktadır.

Resume

This article deals with the poet Dulat Babatay who set up Zar zaman in Kazakh literature and about his chiefworrs.

Қазақтардың ақыл – ой қабілетінің зорлығына барған сайын менің көзім жетуде. Қандай әсем сөйлейді! Кез келгені айтайын дегенін тез түсіндірсе, қарсыласының сөзіне шебер тойтарыс бере біледі. Тіпті балаларының ақыл – есі өте тез жетіледі.

А. Янушкевич